

MARIA CIEŚLA

<https://orcid.org/0000-0002-2595-1553>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN

HISTORIA LOKALNA CZY MIĘDZYNARODOWE SIECI KONTAKTÓW — NA MARGINESIE PRACY BERNDTA STROBACHA *DER HOFJUDE BEREND LEHMANN (1661–1730). EINE BIOGRAFIE**

Abstrakt: W artykule przedstawiona została najnowsza biografia niemieckiego Żyda nadwornego Berenda Lehmana. Krytyczna analiza publikacji pozwoliła na sformułowanie propozycji spojrzenia na życiorys głównego bohatera w perspektywie sieciowej.

Słowa kluczowe: Żydzi nadworni, żydowskie elity finansowe, międzynarodowe sieci kontaktów, Berend Lehmann.

Abstract: The article presents the latest biography of the German court Jew Berend Lehmann. A critical analysis of the publication made it possible to formulate a proposal to look at the biography of the main protagonist in a network perspective.

Keywords: court Jews, Jewish financial elites, international contact networks, Berend Lehmann.

Berendem Lehmannem, nadwornym Żydem i rezydentem Augusta II w Dolnej Saksonii i Prusach, interesowano się od dawna. W polskiej historiografii postać ta pojawia się przede wszystkim w kontekstach politycznych. Władysław Konopczyński w podręczniku do historii nowożytnej wspominał o Lehmannie jako jednym z aktorów zaangażowanych w próby przeprowadzenia rozbioru Rzeczypospolitej w latach dwudziestych XVIII w.¹ Następnie Urszula Kosińska, podążając tropem

* B. Strobach, *Der Hofjude Berend Lehmann (1661–1730). Eine Biografie*, De Gruyter, Oldenburg 2018 (Bibliothek des Alten Reiches, Bd 26), ss. 469.

¹ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1999, s. 532.

Konopczyńskiego, analizowała to samo zagadnienie, korzystając z nieznanymi wcześniej źródeł saskich i pruskich². W badaniach nad środowiskiem niemieckich *Hofjuden* (Żydów nadwornych) Berend Lehmann był postrzegany przede wszystkim z perspektywy działalności gospodarczej, opisywano także jego fundacje i zaangażowanie w gminie żydowskiej³. Lehmannem interesowali się również lokalni historycy analizujący jego działalność w Halberstadt oraz Dreźnie. Co charakterystyczne, kilku autorów z tego grona przyznawało się do dalekiego pokrewieństwa z głównym bohaterem⁴.

Najnowsza publikacja Berndta Strobacha jest pierwszą tak obszerną biografią Lehmana. Autor — historyk amator — związany podobnie jak jego bohater z Halberstadt, zafascynował się postacią rezydenta króla polskiego wiele lat temu i od tego momentu tworzy projekty artystyczne i naukowe. Strobach jest autorem wydanej kilka lat temu monografii Lehmana, która miała w dużej mierze charakter popularny⁵. Należy podkreślić, że najnowsza publikacja jest oparta na szerszym materiale źródłowym, dzięki czemu każde z przeanalizowanych zagadnień zostało przedstawione znacznie dokładniej.

W pracy, będącej wynikiem wieloletnich kwerend, rozmów i konsultacji z historykami, Autor postawił sobie za cel przedstawienie krytycznej, opartej na nieznanymi dotychczas materiałach źródłowych biografii Berenda Lehmana. Omawiając dotychczasowy dorobek historiograficzny, zwraca uwagę, że obraz „rezydenta króla polskiego” był najczęściej ukształtowany poprzez „różnorodne żydowskie, polskie, niemieckie sposoby myślenia oraz tradycje historiograficzne” („*unterschiedliche jüdische, polnische und deutsche Mentalitäten und Geschichtsdeutungen*”, s. 5). Analizując nowy materiał źródłowy, Strobach próbuje tytułową postać przedstawić w nowym świetle, pieczołowicie koryguje wszystkie błędy i niedociągnięcia dotychczasowych prac. Biografia oparta jest na solidnym materiale źródłowym. Autor przeprowadzał kwerendy przede wszystkim w archiwach niemieckich (m.in. w Halberstadt, Berlinie,

² U. Kosińska, *Sondaż czy prowokacja? Sprawa Lehmana z 1721 r., czyli o rzekomych planach rozbiorowych Augusta II*, Warszawa 2009.

³ S. Stern, *The Court Jew. A Contribution to the History of the Period of Absolutism in Europe*, New Brunswick-Oxford 1985; L. Raspe, *Individueller Rum und kollektiver Nutzen — Bernd Lehmann als Mäzen*, w: *Hofjuden. Ökonomie und Interkulturalität. Die jüdische Wirtschaftselite im 18. Jahrhundert*, red. R. Ries, J.F. Battenberg, Hamburg 2002, s. 191–208.

⁴ M. Lehmann, *Der königliche Resident. Eine historische Erzählung*, Mainz 1902.

⁵ B. Strobach, *Privilegiert in engen Grenzen. Neue Beiträge zum Leben, Wirken und Umfeld des Halberstädter Hofjuden Bernd Lehmann (1661–1730)*, t. 1–2, Berlin 2011. Strobach jest także autorem sztuki teatralnej poświęconej Berendowi Lehmannowi.

Magdeburgu, Hanowerze, Wolfenbüttel, Dreźnie oraz Lipsku), zapoznał się także z materiałami przechowywanymi w Jerozolimie.

Fascynacja postacią i zainteresowania regionalne zdeterminowały perspektywę badawczą. Strobach koncentruje się na samym Lehmannie, stara się nie tylko omówić różne płaszczyzny jego aktywności, ale także odpowiedzieć na pytanie, jakim człowiekiem był bohater. Przedstawiając działania Lehmana, tłumaczy ich tło polityczne i społeczne, lecz pozostawia poza horyzontem badawczym członków rodziny, współpracowników czy międzynarodowe środowisko Żydów nadwornych, w którym obracał się Lehmann. W niniejszym artykule recenzyjnym chciałam zaprezentować najważniejsze ustalenia Berndta Strobacha oraz zastanowić się, na ile przedstawienie głównego bohatera w ujęciu sieciowym wzbogaciłoby naszą wiedzę.

Wprowadzeniem do zasadniczej części pracy jest przegląd dotychczasowej historiografii dotyczącej tematu. Strobach pokazuje, w jaki sposób Lehmannowi przypisywane były różne cechy, które wydają się być raczej zgodne z poglądami autorów, a nie z tym, co przekazują materiały źródłowe. Działalność „rezydenta króla polskiego” rozpatrywano albo w perspektywie prawno-ekonomicznej, albo religijnej. Autor omawia również prace pokazujące Lehmana na tle innych Żydów nadwornych. Polski czytelnik może poczuć pewien niedosyt po lekturze podręcznika prezentującego dorobek rodzimej historiografii (s. 35). W części tej Strobach skrótkowo przedstawia jedynie powieści historyczne Ignacego Kraszewskiego oraz prace naukowe Władysława Konopczyńskiego, Józefa Gierowskiego i Urszuli Kosińskiej. W analizie tej widoczny jest brak tekstów autorstwa Jacka Krupy⁶. Autor nie kryje jednak, że nie zna języka polskiego i ma pełną świadomość wynikających z tego braków, dlatego też oceniając jego pracę, trudno z tego czynić mu zarzut.

Zasadnicza część biografii podzielona jest na 10 rozdziałów. W porządku chronologiczno-tematycznym omówione zostały poszczególne przedsięwzięcia Lehmana. W ostatnim rozdziale, będącym swoistym podsumowaniem, Autor kreśli portret psychologiczny bohatera. Całość uzupełniona jest aneksem źródłowym, w którym opublikowano 20 najważniejszych dokumentów źródłowych pochodzących z archiwów w Dreźnie, Berlinie, Wolfenbüttel i Hanowerze. Czytelnik znający poprzednie prace Strobacha może być nieco zdziwiony tym załącznikiem. Aż 12 z tych

⁶ J. Krupa, *Behrendt Lehmann – żydowski klient czy patron w Rzeczypospolitej Augusta II*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 155–163; idem, *Żydzi w Rzeczypospolitej w czasach Augusta II (1697–1733)*, Kraków 2009.

dokumentów było opublikowanych w drugim tomie wcześniejszej pracy o Lehmannie i nie wiadomo, dlaczego Autor zdecydował się przedrukować je po raz kolejny⁷.

Szczegółowa lektura materiałów pozwoliła Strobachowi na ustalenie wielu nowych faktów. I tak na przykład, już w pierwszym rozdziale („Berend Lehmanns frühere Jahre”) dotyczącym początków publicznej działalności „rezydenta króla polskiego” Autor, przywołując ustalenia z wcześniejszej pracy dowodzi⁸, że Lehmann urodził się oraz uzyskał podstawowe wykształcenie w Essen, a nie — jak dotychczas przypuszczano — w Halberstadt, dokąd przeniósł się dopiero w latach osiemdziesiątych XVII w. Strobach nie zadaje w ogóle pytania o przyczynę przeprowadzki, wiadomo jedynie, że była związana z zawartym małżeństwem. Jednak w środowisku, z którego wywodził się Lehmann, nie zawierano przypadkowych mariaży. Można zatem zastanawiać się, co zadecydowało o wyborze Halberstadt, czy była to bliskość targów lipskich, czy może chęć nawiązania kontaktów z rynkami wschodnimi. Z dalszej części pracy dowiadujemy się, że teść Lehmanna należał do lokalnej elity w mieście, dlatego też należałoby się zastanowić nad ekonomicznym i prestiżowym znaczeniem małżeństwa.

Analizując wykształcenie Lehmann, Autor dostrzegł braki wyższej edukacji zarówno niemieckiej, jak i żydowskiej. Jego sukcesy zawodowe wiąże raczej z pewnymi wrodzonymi umiejętnościami. Podkreśla, że miał on wyjątkową wrażliwość oraz zdolności w operowaniu pieniędzmi, rozeznanie w wartości towarów oraz duże kompetencje komunikacyjne i dobre wyczucie do interesów (s. 41). Wydaje się jednak, że ocena ta jest nie do końca słuszna. Po pierwsze, Strobach nie analizował źródeł, które pokazałyby, jakie judaistyczne wykształcenie mógł mieć Lehmann, w tym miejscu brak także odniesienia do literatury przedmiotu, czyli prac dotyczących kształcenia religijnego Żydów w epoce nowożytnej. Z tego względu hipoteza dotycząca braku wykształcenia wydaje się być nieco na wyrost⁹.

⁷ Po raz pierwszy zostały wydane jedynie dokumenty o numerach: B1, B7, B12, B14, B15, B18–20. Poprzednia edycja dokumentów, por. B. Strobach, *Privilegiert in engen Grenzen*, t. 2, dokumenty nr 3, 6, 7, 13, 22, 29, 31, 36, 40, 47. Jednym z dokumentów wydanych po raz drugi jest *Pro humillima informatione* (dokument B16, s. 388–391; w poprzedniej edycji Strobacha nr 45) znany polskiemu czytelnikowi z edycji Urszuli Kosińskiej, op. cit., aneks II, przy czym odczyt Kosińskiej różni się w kilku miejscach od wersji Strobacha.

⁸ B. Strobach, *Privilegiert in engen Grenzen*, t. 1, s. 13.

⁹ Por. E. Carlebach, *The Early Modern Jewish Community and Its Institutions*, w: *Cambridge History of Judaism*, t. 7: *The Early Modern World 1500–1815*, red. J. Karp, A. Sutcliffe, Cambridge 2018, s. 168–198.

Po drugie, wymienione umiejętności są raczej wyuczone i nabyte, a nie wrodzone. Autor nie wziął w ogóle pod uwagę tego, że Lehmann mógł odebrać edukację ekonomiczną, przyglądając się lub uczestnicząc w pracy swoich wujów, Mosesa Cosmana oraz Leffmanna Behrensa. Wiadomo, że w pierwszych latach swojej działalności blisko z nimi współpracował.

Rozdział trzeci („Geschäftstätigkeit für August den Starken 1696–1706”) wydaje się być dla polskiego czytelnika szczególnie ciekawy, odnosi się bowiem do roli, którą odegrał Lehmann w zdobywaniu tronu polskiego dla Augusta II oraz działalności kredytowej w trakcie wojny północnej. W generalnej ocenie roli Lehmana w walce o polską koronę Strobach jest nieco ostrożniejszy niż wcześniejsi historycy, a jego działania postrzega raczej jako część większej całości. Tym samym osłabia tezę starszej historiografii, jakoby Lehmann miał samodzielnie sfinansować uzyskanie tronu przez Wettina. Zaznacza, że Lehmann umiejętnie łączył zdolność kredytową ze sprzedażą oraz areną dóbr. Szczególnie podkreśla znaczenie pośrednictwa Lehmana w sprzedaży dóbr lauenburskich. W transakcji tej kluczowe znaczenie odegrał Leffmann Behrens, wuj Lehmana, będący Żydem nadwornym w Hanowerze. Autor zwraca uwagę na celową politykę królewską (specjalny dwuprocentowy podatek od kapitałów i ruchomości) oraz zaangażowanie organizacyjne Jacoba Heinricha Flemminga (s. 66). Krótko po koronacji Augusta II Berend Lehmann otrzymał tytuł: „Könninglicher Polnischer Resident im Niedersächsischen Kreise”. Strobach słusznie podkreśla niską rangę tytułu oraz to, że nie wynikały z niego żadne konkretne obowiązki dyplomatyczne (s. 69–70). Równocześnie przekonująco dowodzi, że z perspektywy Żyda tytuł ten był znacznym wyróżnieniem. Dzięki niemu Lehmannowi został nadany specyficzny status w grupie *Hoffjuden* działających w Rzeszy Niemieckiej, ułatwiający mu prowadzenie działalności gospodarczej, zwalniający go z opłacania niektórych podatków oraz znacznie ułatwiający dostęp do Augusta II¹⁰.

Kolejny rozdział („Zu Hause in der Judenschaft von Halberstadt”)¹¹ dotyczy działalności Berenda Lehmana w gminie żydowskiej w Halberstadt. Autor, analizując szczegółowo działania „rezydenta króla polskiego” pokazuje, że ze względu na wysoką pozycję społeczną jego bohater odgrywał ważną rolę jako pośrednik między Żydami a chrześcijanami

¹⁰ Nadanie tytułu dyplomatycznego Żydowi można porównać z nadawaniem Żydom w dawnej Rzeczypospolitej tytułu sekretarza królewskiego, por. M. Cieśla, *Mojżeszowicz, Gordon, Ickowicz. The Jewish Economic Elites in the Grand Duchy of Lithuania (17th and 18th Century)*, APH 107, 2013, s. 101–127.

¹¹ Część ta bazuje na drugim rozdziale wcześniejszej monografii Strobacha, jednak jest ona znacznie rozbudowana, por. idem, *Privilegiert in engen Grenzen*, t. 1, s. 32–60.

(s. 163). Mimo że Strobach tego nie zauważa, należy zaznaczyć, że w tym obszarze jego działalność nie różniła się wiele od aktywności innych współczesnych mu Żydów nadwornych¹². W pierwszej części Autor dość szczegółowo opisuje historię kahału. Zwraca uwagę na liberalną politykę miejscowych władców, która, obok położenia blisko Lipska (w którym odbywały się jedne z najważniejszych targów w tej części Europy), przyczyniła się do szybkiego rozwoju miejscowej gminy. Do jej przywódców i najzamożniejszych Żydów w mieście należał Joel Alexander — teść Lehmana. Przełomowe dla żydowskiej historii miasta miało być osiedlenie się tam Berenda Lehmana i przeprowadzona przez niego rozbudowa infrastruktury religijnej, która wzmogła migrację Żydów do miasta (s. 87). Ważną częścią rozdziału jest analiza topograficzna. Strobach pieczołowicie rekonstruuje miejsca, w których znajdowała się synagoga oraz najważniejsze inwestycje budowlane Lehmana (s. 93–134). Ta część książki skierowana jest przede wszystkim do osób znających Halberstadt. Została dołączona, ponieważ Autor uznał, że należy przypomnieć oraz upamiętnić Żydów mieszkających do końca lat trzydziestych XX w. w mieście. Strobach, opisując budynki należące do Lehmana, wspomina, że rezydent króla polskiego był dwukrotnie żonaty oraz doczekał się aż dziesięciorga potomków (s. 135). W dalszych częściach pracy Autor opisuje działalność jedynie tych dzieci, które prowadziły interesy razem z ojcem. Oddzielnie analizuje działalność fundacyjną Berenda Lehmana. Omawia zamawiane przez niego obiekty kultu. Przedmioty te były już analizowane we wcześniejszej literaturze (s. 137–147)¹³.

Kolejna część monografii poświęcona jest wypełnianiu przez Lehmana obowiązków religijnych („Die Mitzwot-Leistungen aus religiöse Verpflichtung — als Konsequenz des erworbenen Wohlstandes”). Strobach podkreśla, że działania jego bohatera na tym polu miały wynikać z pewnego rodzaju kompleksów. Koncentracja na pracy zawodowej, pomnażaniu kapitału uniemożliwiała Lehmannowi poświęcenie się studiom religijnym, które — jak podkreśla Strobach — miały być jedynym zajęciem odpowiednim dla religijnego Żyda („gottgewollte Tätigkeit eines jeden Juden”, s. 154). Założenie to wydaje się być nadinterpretacją. Autor nie cytuje żadnych źródeł, na podstawie których można by postawić taką hipotezę. Religijny nakaz studiowania Tory wypełniany był zależnie od osobistych możliwości i zdolności. We współczesnej Lehmannowi literaturze etycznej wyraźnie rozróżniano obowiązki „uczonych w Torze” oraz „świeckich”. W praktyce wiadomo, że wielu biznesmenów

¹² Hofjuden. *Ökonomie und Interkulturalität*, s. 135–209.

¹³ L. Raspe, op. cit., s. 191–209.

wypełniało ten obowiązek, czytając jedynie cytaty z Biblii zamieszczone w modlitewniku¹⁴. Autor szczegółowo analizuje sponsorowanie przez Lehmana edycji Talmudu oraz produkcję przedmiotów kultu. Oddzielnie omówiona została jego działalność jako oficjalnego reprezentanta Żydów z Halberstadt (sztaclana) wobec zwierzchniej władzy chrześcijańskiej. Rozdział ten zamyka część poświęcona pomocy, jakiej Lehmann udzielał Żydom z Rzeczypospolitej. Strobach podchodzi krytycznie do tezy znanej ze starszej historiografii, przypisującej Lehmannowi rolę sztaclana (oficjalnego przedstawiciela) lobbującego u króla oraz zamożnych magnatów w sprawach gmin żydowskich w Rzeczypospolitej (s. 175). Słusznie podkreśla, że jest mało prawdopodobne, aby korzystano z tego rodzaju pomocy. Autor przyznaje, że nie prowadził kwerend w polskich archiwach, dlatego też nie jest w stanie szczegółowo opisać kontaktów między Lehmannem a Żydami w Rzeczypospolitej.

Kolejny rozdział („Die Tätigkeit für Fürst Ludwig Rudolf von Blankenburg”) dotyczy działalności Berenda Lehmann w księstwie blankenburskim w górach Harzu¹⁵. Strobach zwraca uwagę, że w dotychczasowej literaturze przedmiotu zaangażowanie Lehmana na tym obszarze było opisywane jedynie pobieżnie, natomiast jego obecność zachowana jest do dziś w pamięci zbiorowej mieszkańców, a niektóre budynki noszą nazwy związane z Lehmannem. Kontakty rezydenta króla polskiego z księciem Ludwikiem Rudolfem von Blankenburg opierały się przede wszystkim na udzielaniu pożyczek oraz wsparciu przy zakupie biżuterii. W ramach swoich inwestycji Lehmann zakupił od Ludwika Rudolfa także dobra ziemskie. Transakcja ta była formą udzielenia pożyczki, ale, jak podkreśla Strobach, z perspektywy głównego bohatera może być rozpatrywana jako sposób podniesienia statusu społecznego. Trudno jednak zgodzić się z hipotezą Autora, że fakt zakupu ziemi uprawnej miał napawać Lehmana dumą oraz być swoistym aktem emancypacji (s. 197). To przypuszczenie Autora nie jest poparte żadnym dowodem źródłowym.

W następnym rozdziale („Die Firma Lehmann-Meyer in Dresden”) przenosimy się z Blakenburga do Drezna. W pierwszych latach XVIII w. Berend Lehmann, jako pierwszy Żyd od połowy XV w., osiedlił się stolicy Saksonii. Prowadził tam działalność finansową (bankową), opierającą się przede wszystkim na kontaktach z dworem Augusta II. Autor szczegółowo omawia ważniejsze transakcje bohatera, czyli pośredniczenie

¹⁴ J. Katz, *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*, New York 1993, s. 61–62.

¹⁵ Rozdział ten jest rozwiniętą wersją trzeciego rozdziału wcześniejszej pracy Strobacha, por. idem, *Privilegiert in engen Grenzen*, t. 1, s. 69–94.

w zdobywaniu kredytu, zaopatrywanie w kamienie szlachetne oraz biżuterię. Oddzielnie przeanalizowano tzw. *Getreideaktion*, to znaczy prowadzone formalnie przez Jonasa Meyera w latach 1719–1720 transakcje zbożowe. Jest to pierwszy rozdział monografii, w którym Strobach analizuje wspólne działania Berenda Lehmana, jego syna Lehmana Behrenda oraz zięcia Jonasa Meyera. Ten ostatni, w celu zacieśnienia współpracy z teściem, przeprowadził się z Hamburga do Drezna. Autor zwraca uwagę, że firma „Lehmann-Meyer” blisko współpracowała z Wiedniem (gdzie mieszkał Max Hirszel, kolejny zięć Lehmana), Halle oraz Hanowerem (czyli z kuzynami, synami znanego już wuja Leffmanna Behrensa). Opis różnych przedsięwzięć firmy pozostawia pewien niedosyt. Strobach podkreśla, że z punktu widzenia prawa handlowego formalnie wspólna firma nigdy nie powstała. Lehmann senior, Lehmann junior oraz Meyer występowali wobec klientów zawsze samodzielnie. Jednak zarówno w opinii współczesnych im chrześcijan, jak i późniejszych biografów działali wspólnie i tworzyli rodzinną „firmę” (s. 236–237). Strobachowi nie udało się szczegółowo przedstawić zasad jej funkcjonowania, nie wiemy, jak dzielono się pracą, jaka była hierarchia, jakie znaczenie miała współpraca z innymi krewnymi.

Duża część rozdziału poświęcona jest sporom z mieszczanami drezdeńskimi, którzy dążyli do ograniczenia osadnictwa żydowskiego w mieście. Konflikty dotyczyły przede wszystkim osiedlania się współpracowników Lehmana i możliwości praktykowania religii. Interesujący, ale niestety nierozwinięty szczegółowo jest wątek kontaktów religijnych z gminą żydowską w Cieplicach. Opór mieszczan drezdeńskich spowodował, że Jonas Meyer nie mógł organizować w mieście żadnych ceremonii religijnych. W 1708 r. po narodzinach syna uroczyste obrzezanie zostało dokonane w Cieplicach, natomiast w 1715 r. pochowano tam jedną z córek Meyera (s. 230–232). Strobach nie zastanawia się, co zadecydowało akurat o wyborze tego miejsca, czy jedynie odległość, czy może wcześniejsze kontakty rodzinne lub biznesowe.

Ostatni podrozdział poświęcony jest związkowi firmy „Lehmann-Meyer” z Rzeczpospolitą. Ta część monografii jest niestety najslabsza. Strobach sygnalizuje jedynie, że Lehmann miał kontakty z Żydami z Rzeczypospolitej. W tym kontekście podaje, że arendował cła w Wielkim Księstwie Litewskim (s. 249–250).

W rozdziale ósmym („Der Resident in der Rolle des Politikers”) Strobach przygląda się politycznej działalności Lehmana, przy czym w mniejszym stopniu interesuje go odtworzenie faktów i intryg, swoją uwagę koncentruje na samym bohaterze, analizując jego zachowanie i umiejętności polityczne. Szczegółowym badaniom poddane zostały te

działania, które wynikały z bezpośredniej inicjatywy Lehmana. Strobach analizuje list Lehmana do Christiana Ditricha Bosego z 1703 r., w którym „rezydent króla polskiego” proponuje Saksonii pomoc militarną Fryderyka I w konflikcie ze Szwecją. Następnie przedstawia tzw. misję szwedzką, czyli domniemaną misję dyplomatyczną Lehmana, mającą na celu podpisanie sojuszu między Saksonią a Hanowerem w 1709 r. Autor szeroko omawia także tzw. projekt rozbioru Rzeczypospolitej (1720–1721). Intryga ta znana jest polskiemu czytelnikowi dzięki pracy Urszuli Kosińskiej, jednak Strobach, korzystając z tych samych materiałów źródłowych, w analizie inaczej rozkłada akcenty. Przede wszystkim dowartościowuje działalność samego Lehmana. Autor podkreśla sprawczość „rezydenta króla polskiego”, nie wątpiąc w jego autorstwo projektu. Strobach zaznacza, że wzmożona aktywność polityczna Lehmana była raczej nietypowa dla Żydów. Jednocześnie pokazuje, że jego możliwości działania w polityczno-dyplomatycznej grze siły były niewielkie (s. 264–265). Inicjując negocjacje, wyróżniał się on na tle innych *Hoffjuden*. Autor podkreśla, że dzięki temu był nie tylko bankierem, liferantem czy agentem, ale także graczem politycznym. Strobach twierdzi, że ten typ zaangażowania musiał zaspokoić ambicję Lehmana, który dzięki temu mógł przynajmniej pozornie działać jak „nie-Żyd” (s. 286). Niestety i ta hipoteza nie jest poparta żadnym konkretnym materiałem źródłowym.

Monografię zamyka rozdział dotyczący bankructwa firmy Lehmana po jego śmierci w 1730 r. Najważniejszym spadkobiercą ojca stał się najstarszy syn Lehmann Behrend, jedynie niewielką częścią zarządzał najmłodszy potomek Cosman Levi. Bezpośrednio po śmierci Lehmana do spadkobierców po swoje należności zgłosili się wierzyciele, w większości wcześniejsi partnerzy w interesach. Wśród nich uwagę zwraca Judyta, wdowa po Emanuelu Oppenheimerze, wiedeńskim Żydzie nadwornym, a także Löw Wetheimer, również wiedeński *Hoffjude*, prywatnie zaś jeden z zięciów Lehmana. Strobach podkreśla, że kłopoty finansowe „królewskiego, polskiego rezydenta” były już widoczne kilka lat przed jego śmiercią. Trudno jednoznacznie określić, co przyczyniło się do bankructwa. Autor szczegółowo omawia te przedsięwzięcia, które jeszcze za życia Lehmana spowodowały największe straty. W tym kontekście duże znaczenie należy przypisać bankructwu firmy Behrensów w Hanowerze. Lehmana z Behrensami łączyły więzy pokrewieństwa (senior firmy Leffmann Behrens był bratem matki, dodatkowo jeden z jego synów był także zięciem Lehmana) oraz wieloletnia współpraca zawodowa. Od początku samodzielnej kariery finansowej Leffmanowie/Behrensowie byli najważniejszymi partnerami „rezydenta polskiego króla”. Ich kłopoty finansowe na początku lat dwudziestych XVIII w.

spowodowały oficjalne ogłoszenie upadłości. Berend Lehmann był wierzycielem Leffmannów, jednak w trakcie procesu oskarżano go również o ukrywanie części ich majątku. Strobach omawia także większe kredyty udzielone przez Lehmana, z których pokryciem były problemy, m.in. sprawę zastawu Leszna, pożyczek dla podskarbiego Benedykta Pawła Sapięhy oraz jego brata Kazimierza Sapięhy, które zostały przekazane księciu Friedrichowi Ludwigowi von Holstein-Sonderburg-Beck. Wydaje się, że oprócz problemów z pokryciem kredytów czy niekorzystnych zmian politycznych, o bankructwie Lehmana mogło zadecydować także jego zaangażowanie w zbyt wiele przedsięwzięć jednocześnie.

W zakończeniu Strobach przedstawia ogólną charakterystykę postaci, zaznacza, że o rozwoju kariery Lehmana zadecydowało silne poczucie wartości oraz ambicja. Odwaga oraz intuicja w interesach pomagały mu w zdobywaniu kapitałów. Autor podkreśla, że „rezydent króla polskiego” działał bardzo często poza granicami wyznaczonymi dla Żyda we wczesnonowożytnym społeczeństwie stanowym, dlatego też określa go mianem prekursora emancypacji.

Opracowanie Strobacha jest interesujące, Autorowi udało się opisać wiele nieznanych dotychczas, a ciekawych faktów związanych z działalnością Lehmana. Wieloletnie kwerendy archiwalne pozwoliły zgromadzić spory materiał źródłowy. Należy podkreślić, że Strobach podchodzi krytycznie do wcześniejszych hipotez, weryfikując wiele mitów narosłych wokół głównego bohatera. Próbując jednak uogólnić ustalenia Strobacha, otrzymujemy obraz typowego Żyda nadwornego, nieróżniącego się znacząco od innych działających w tym okresie¹⁶.

Czy Lehmann rzeczywiście był lokalnym potentatem, działającym samotnie u boku chrześcijańskiego protektora? Czytając uważnie monografię Strobacha trudno nie odnieść wrażenia, że zachowane materiały źródłowe pozwalają na spojrzenie na bohatera także w perspektywie, która pozwoliłaby na postawienie zupełnie nowych pytań badawczych i poszerzyłaby znacznie wiedzę na temat funkcjonowania środowiska Żydów nadwornych. Inspirację metodologiczną można zaczerpnąć z nowszych badań dotyczących środowiska żydowskich elit finansowych, których działalność przedstawia się rekonstruując międzynarodowe sieci kontaktów. Interesujące w tym kontekście mogą być także opracowania z zakresu szeroko rozumianej historii globalnej¹⁷. Strobach, podsumowując swoją pracę oraz pokazując dalsze możliwe drogi badań

¹⁶ Hoffjuden. *Ökonomie und Interkulturalität*, passim.

¹⁷ C. Markovits, *Trading Networks in Global History*, w: *Explorations in History and Globalization*, red. C. Antunes, K. Fatah-Black, Milton Park–Abingdon 2016, s. 63–76.

nad Lehmannem, podkreśla znaczenie sieci kontaktów oraz potrzebę ich analizy (s. 345). Najnowsze badania dotyczące środowiska Żydów aszkenazyjskich pokazują, że również w tym kręgu kulturowym typowe było budowanie międzynarodowych sieci kontaktów¹⁸. Zwróćmy uwagę, że praca Lehmana w dużej mierze polegała na pośredniczeniu. Oparcie działalności na odpowiednio dobranej sieci kontrahentów umożliwiała załatwianie pożyczek dla władców, sprowadzanie na ich zamówienie biżuterii itp. Wyjątkowy sukces, który odniósł na tym polu Lehmann, można tłumaczyć określonymi cechami charakteru czy nabytymi umiejętnościami. Jednak obok opisywanych przez Strobacha ambicji, wysokiego poczucia własnej wartości, umiejętności obchodzenia się z pieniędzmi oraz wycucia do interesów, należy wymienić także umiejętności budowania sieci kontaktów oraz doboru współpracowników.

Badanie powiązań Berenda Lehmana powinno obejmować kilka podstawowych zagadnień. Po pierwsze, ważne, aby opisać zasięg geograficzny kontaktów „rezydenta króla polskiego”. Po drugie, należy przedstawić ludzi, którzy z nim współpracowali. Niezbędna byłaby także analiza ekonomiczna, pokazująca, jak w praktyce działała owa sieć. Rozpatrując zagadnienia te w dłuższej perspektywie czasowej, należy wziąć pod uwagę, że sieci kontaktów nie są stabilne i statyczne. Pod wpływem wydarzeń zewnętrznych, takich jak zmiany polityczne i gospodarcze, ulegają one przekształceniom. Określenie najważniejszych czynników wywołujących zmiany jest także ważnym zadaniem badawczym.

Czytając uważnie pracę Strobacha, można zaobserwować kilka cech charakterystycznych sieci kontaktów, w której funkcjonował i którą osobiście budował Berend Lehmann, można też nakreślić wstępnie ich mapę. W układzie tym widać kilka najważniejszych ośrodków. Największe znaczenie miały Halberstadt oraz Drezno. Wydaje się, że dla rozwoju działalności gospodarczej kluczowe okazywały się kontakty z Hanowerem oraz Wiedniem, znacząca była także aktywność na targach lipskich. Z monografii Strobacha dowiadujemy się też o relacjach z Amsterdamem i Hamburgiem. Oddzielnej, szczegółowej analizy wymagają kontakty z Rzeczpospolitą.

Podstawą sieci budowanej przez Lehmana były więzy rodzinne. Większość najważniejszych przedsięwzięć była prowadzona razem z krewnymi i powinowatymi. Analizując biografię Lehmana w perspektywie sieciowej, należy zwrócić uwagę na środowisko, z którego się

¹⁸ F. Trivelatto, *The Familiarity of Strangers. The Sephardic Diaspora. Livorno and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven 2009; C. Aust, *The Jewish Economic Elite. Making Modern Europe*, Bloomington 2018.

wywodził. Zarówno jego ojciec, jak i matka pochodzili z rodzin zamożnych. Strobach podaje, że wywodzili się z „Elite der wetfälischen regionalen Oberschicht” (s. 39). Szczególną rolę w tej działalności odgrywał brat matki – Leffmann Behrens, hanowerski Żyd nadworny. To właśnie on uczestniczył w interesach związanych ze spekulacją monetą w różnych księstwach Rzeszy oraz pomagał w zdobyciu kredytu dla Augusta II w okresie starań o koronę polską. Współpraca była pogłębianą w kolejnych latach. Zwróćmy uwagę, że jedna z córek Berenda Lehmana została wydana za hanowerskiego kuzyna, syna Leffmanna Behrensa. W dalszych szczegółowych badaniach należałoby odpowiedzieć na pytanie, czy w pierwszym okresie aktywności Lehmann działał samodzielnie, czy raczej był agentem rodzinnej firmy Leffmanna Behrensa. Analizując koneksje rodzinne, należy zwrócić uwagę na przemyślaną politykę matrymonialną Lehmannów. Dla młodych szukano partnerów przede wszystkim w środowisku Żydów nadwornych. Dzięki odpowiednim małżeństwom zdobywano nowe kapitały oraz rozszerzano działalność na nowe rynki. W tym kontekście interesujące wydaje się pierwsze małżeństwo Lehmana, związane z przeprowadzką do Halberstadt. Szczegółowego omówienia wymagają kontakty z rodziną Gomperzów, z którymi główny bohater był spowinowacony przez drugą żonę. Oddzielnie należy rozpatrywać współpracę z wiedeńskimi Wertheimerami, z której to rodziny pochodził jeden z zięciów. Obok analizy koneksji rodzinnych Lehmana konieczne jest także przedstawienie ewentualnych chrześcijańskich partnerów. Z badań Natalie Zemon Davis wiemy, że żydowscy przedsiębiorcy obdarzali zaufaniem swoich chrześcijańskich współpracowników, włączając ich w interesy. Szczegółowe badania nad sieciami kontaktów w środowisku Żydów sefardyjskich pokazały, że chrześcijanie odgrywali w nich znaczącą rolę¹⁹. Z recenzowanej pracy dowiadujemy się jedynie o nielicznych chrześcijanach współpracujących z Lehmannem. Wiadomo na przykład, że w 1709 r. firma „Lehmann-Meyer” wspólnie z Johannem Bernhardem Bertholdem, chrześcijańskim bankierem lipskim, pośredniczyła w zdobyciu kredytu dla Augusta II (s. 237). Mało prawdopodobne, aby Berthold był jedynym chrześcijaninem współpracującym z Lehmannem. Kim byli więc pozostali?

Wyjątkowo interesujące wydają się być związki Lehmana z Rzecząpospolitą, które w pracy Strobacha pozostały prawie nieomówione. Szczegółowe prześledzenie działalności w tym obszarze pozwoliłoby postawić pytanie o kontakty przedstawicieli żydowskich elit finansowych z Rzeszy

¹⁹ N. Zemon Davis, *Religion and Capitalism once again? Jewish Merchants Culture in the 17th Century*, „Representations” 59, 1997, s. 55–84; F. Trivelatto, op. cit., s. 156.

Niemieckiej z współbraćmi w Rzeczypospolitej. W dotychczasowej literaturze przedmiotu zagadnienie to było omawiane jedynie marginalnie. Najbardziej szczegółowo opisane są kontakty religijne oraz relacje nawiązywane przez żydowskich uchodźców z i do Rzeczypospolitej²⁰. Ostatnie badania Cornelii Aust pokazały, że w drugiej połowie XVIII w. Żydzi niemieccy świadomie nawiązywali współpracę (ekonomiczną) zarówno z Żydami, jak i chrześcijanami w Rzeczypospolitej. Przemysłana polityka matrymonialna służyła ugruntowaniu pozycji na rynkach wschodnioeuropejskich²¹. Nie wiadomo jednak, czy podobnie było pod koniec XVII i na początku XVIII w.

Przyjrzyjmy się temu zagadnieniu nieco bardziej szczegółowo. Dotychczas w polskiej historiografii Berend Lehmann funkcjonował jako niezbyt wprawny gracz polityczny, związany przede wszystkim z dworem Augusta II. W opisie jego działalności podkreślano antysemitki stereotyp, jakoby „królewski, polski rezydent” miał w sposób niejawni działać na szkodę Rzeczypospolitej²². Jedynie marginalnie zwracano uwagę na to, że prowadził tam również inne interesy (arenda dochodów i dóbr, działalność kredytowa), zdawkowo podaje się także informacje o tym, z kim współpracował. Dodatkowa kwerenda w archiwach polskich, litewskich, białoruskich pozwoliłaby na pewno pokazać szczegółowo funkcjonowanie Lehmana w Rzeczypospolitej. W tym kontekście należałoby postawić kilka pytań. Po pierwsze, trzeba zastanowić się na chronologię. Z pracy Strobacha wynika, że Lehmann angażował się w interesy w Rzeczypospolitej przede wszystkim na przełomie XVII i XVIII w. Wydaje się, że kontakty te urwały się w okresie wojny republikantów z Sapiehami w Wielkim Księstwie Litewskim. W następnych latach ograniczały się jedynie do prób odzyskania niespłaconych powinności. Można się zastanawiać, czy wydarzenia polityczne wpłynęły na decyzję o ograniczeniu interesów na terenie Rzeczypospolitej. Czy od początku zaangażowanie miało jedynie charakter krótkotrwały i miało na celu szybki zarobek?

Interesująca jest także geografia zaangażowania Lehmana w Rzeczypospolitej. Z dostępnych opracowań i wstępnych kwerend archiwalnych wynika, że prowadził on interesy przede wszystkim w Wielkim Księstwie Litewskim. Angażował się w arendy litewskich dochodów państwowych. Wydaje się, że najbliższymi współpracownikami byli Sapiehami. Czy wynikało to z profilu gospodarczego tego regionu i wiązało się z przemysłaną polityką

²⁰ A. Teller, *Rescue the Surviving Souls. The Great Jewish Refugee Crisis of the 17th Century*, Princeton 2020, s. 206–215.

²¹ C. Aust, op. cit.

²² Por. np. J. Feldman, *August II Mocny*, PSB, t. 1, Kraków–Wrocław 1935, s. 179–183.

Lehmanna? Czy może był to przypadek, który był konsekwencją podziału sił i rozgrywek na dworze królewskim?

Ważne, aby prześledzić dokładnie interesy Lehmana w Rzeczypospolitej. Inwestując za wschodnią granicą Rzeszy Niemieckiej, musiał dostosować się do zupełnie nowych warunków i otworzyć na nieznanemu dotychczas obszar działalności. Z pracy Strobacha wiemy, że udzielał pożyczek, sprowadzał biżuterię oraz arendował dochody państwowe. W tym kontekście szczególnie interesująca jest współpraca ze skarbem państwowym. Berend Lehmann przejął dzierżawę wszystkich dochodów celnych Wielkiego Księstwa Litewskiego w ostatnich latach XVII i pierwszych XVIII w. W tym samym czasie dzierżawił również dochody tzw. ekonomii mohylewskiej²³. Podpisując obydwie kontrakty, podjął się zupełnie nowego zadania. Niemieccy *Hofjuden*, w przeciwieństwie do przedstawicieli żydowskich elit finansowych²⁴ w Rzeczypospolitej, nie angażowali się w arendy dochodów publicznych. Prowadzenie tak szeroko zakrojonego przedsięwzięcia wymagało nawiązania współpracy z wieloma osobami orientującymi się w lokalnych stosunkach. Wiadomo, że po podpisaniu kontraktu Lehmann osobiście przyjeżdżał do Mohylewa, jednak możemy być pewni, że przedsięwzięcia tego nie prowadził sam²⁵.

Otwarte pozostaje pytanie o kontakty handlowe Lehmana. Czy angażował się w sprowadzanie towarów z Rzeczypospolitej na targi lipskie? W tym kontekście ważne jest, aby przeanalizować jego gospodarowanie w Lesznie oraz Rydzynie. Dobra te, ze względu na lokalizację, przez współczesnych były uważane za doskonale zaplecze rynków śląskich oraz niemieckich²⁶. Trzeba wreszcie postawić szersze pytanie: czy pieniądze zarobione na początku kariery w Rzeczypospolitej pozwoliły „królewskiemu, polskiemu rezydentowi” rozwinąć karierę w Rzeszy w kolejnych latach?

Wciąż nie wiemy, kto w Rzeczypospolitej należał do najważniejszych współpracowników Lehmana. Dotychczas znamy jedynie kilka nazwisk. W tym kontekście wymienić należy Arona Gordona, który był znanym

²³ „Kontumacyja jaśnie wielmożnemu panu starościemu żmudzkiemu hetmanowi polnemu WKsL na Żyda Berensa Leymana”, 28 III 1705, LVIA, Senei Aktai. 2419, f. 68; por także: *Replika J. O Księcia Sapięhy Wojewody Połockiego, Hetmana Polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego na Odpowiedź Weytembera Żyda Berenta Leymana reprezentującego*, b.d.m.w., b.pag., BN W 31 943 (B XV1.5).

²⁴ Na temat zaangażowania Żydów w arendy dochodów państwowych w Wielkim Księstwie Litewskim, por. M. Cieśla, *Kupcy, arendarze, rzemieślnicy. Różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, Warszawa 2018, s. 124–133.

²⁵ *Zapiski ihumena Oresta*, w: *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 2, Wilno 1867, s. XXXI–XXXII. Bardzo dziękuję Przemysławowi Romaniukowi za zwrócenie uwagi na to źródło.

²⁶ J. Krupa, *Żydzi w Rzeczypospolitej*, s. 33.

lekarzem, a zarazem faktorem królewskim, wieloletnim dzierżawcą ceł. Pod koniec XVII oraz w XVIII (i XIX) w. przedstawiciele rodziny Gordonów piastowali ważne funkcje w kahale wileńskim²⁷. Aby zanalizować szczegółowo te kontakty, niezbędne są dalsze kwerendy archiwalne przede wszystkim w materiałach wileńskich. W tej chwili mogę jedynie przypuszczać, że współpraca została nawiązana przy podpisaniu kontraktu na arenę dochodów państwowych (ceł oraz ekonomii mohylewskiej). Gordon, jako wieloletni dzierżawca ceł i myt, był doskonałym partnerem w tym przedsięwzięciu. Jednak, analizując to zagadnienie, należy pamiętać o tym, że kilku przedstawicieli rodziny studiowało w Padwie. Oznacza to, że jeszcze przed rozwinięciem działalności Lehmana w Wielkim Księstwie Litewskim mogli oni nawiązywać kontakty. Wiadomo na pewno, że współpraca między Aronem Gordonem a „rezydentem króla polskiego” nie skończyła się wraz z wygaśnięciem kontraktu na arenę dochodów państwowych, czyli w pierwszych latach XVIII w. Kilka lat później Gordon aktywnie pomagał Lehmannowi odzyskać dług „na Czerei” należny mu od Benedykta Sapiehy, podskarbiego litewskiego²⁸. W 1715 r. Gordon pokrywał weksle wystawione na „J.M Pana Leymana, mego wielce miłościwego Pana i Brata”²⁹. Nie byli to jedyni współpracownicy Lehmana w Wielkim Księstwie Litewskim. Abraham Izakowicz pomagał mu w egzekucji długu sapieżyńskiego. Dalsze poszukiwania archiwalne powinny pomóc w identyfikacji tej postaci³⁰. Z badań Moshe Rosmana wynika natomiast, że w imieniu Elżbiety Sieniawskiej kontakty z Lehmannem utrzymywał Mojżesz Fortis, który, podobnie jak Gordon, należał do ścisłej (finansowej) elity żydowskiej i był bliskim współpracownikiem Sieniawskiej³¹.

Opisując kontakty głównego bohatera w Rzeczypospolitej, należy także zwrócić uwagę na magnackich kontrahentów. Wiadomo o bliskich i wielopłaszczyznowych kontaktach Lehmana z Jakubem Henrykiem Flemmingiem, koniuszym wielkim litewskim i bliskim doradcą Augusta II. Zapewne znajomość została nawiązana w Saksonii, niewątpliwie miała

²⁷ Dotychczas nie powstało monograficzne opracowanie dotyczące Gordonów, informacje o różnych przedstawicielach tej rodziny można znaleźć przede wszystkim w pracach Izraela Klauznera dotyczących Wilna, por. I. Klauzner, *Wilna BeTkufat HaGaon*, Jerusalem 1942.

²⁸ J. Krupa, *Żydzi w Rzeczypospolitej*, s. 33.

²⁹ Aron Gordon do Wobsera komisarza księstwa słuckiego z Olkiennik, 16 X 1715, AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, s. 4469, s. 1.

³⁰ *Odpowiedź Żyda Weytembera Dworów Cesarskiego i Bawarskiego Faktora na podane przeciw niemu przełożenie sprawy od J. [O.] Xsięcia Jmci Sapiehy wojewody połockiego, Hetman Polnego W.X. [Lit.]*, b.d.m.w., b.pag., BN sygn 31939.

³¹ M. Rosman, *Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej w XVIII w.*, Warszawa 2005, s. 181.

znaczenie także w Rzeczypospolitej. Różnorodne interesy łączyły Lehmana z Sapiehami. Wydaje się, że kontakty z tą rodziną zostały zadziergnięte przy okazji arendy ceł. Lehmann jako protegowany królewski miał być, zapewne w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XVII w., polecony do współpracy podskarbiemu Benedyktowi Sapiesze³². Jednak dość szybko Lehmann zaczął wykonywać także prywatne zlecenia dla rodziny, Strobach szczegółowo opisuje biżuterię sprowadzaną w 1699 r. przez Lehmana na zamówienie Jana Kazimierza i Teresy Sapiehów (s. 319–320). Lehmann służył także kredytem Benedyktowi i Michałowi Sapiehom w czasie ich emigracji po bitwie pod Olkiennikami (1700)³³. Aby szczegółowo przedstawić współpracę „rezydenta polskiego króla” z Flemingiem oraz Sapiehami niezbędne są dalsze kwerendy archiwalne. Należałoby przede wszystkim zapoznać się z materiałami z Archiwum Flemmingów, przechowywanymi obecnie w archiwum historycznym w Mińsku, a także z materiałami z Archiwum Sapiehów w Wilnie, Kijowie i Krakowie.

Podsumowując, należy podkreślić, że monografia autorstwa Strobacha może być dobrą podstawą do dalszych badań nad działalnością Berenda Lehmana. Aby przyniosły one nowe ustalenia i interpretacje, konieczna jest jednak zmiana perspektywy badawczej. Spojrzenie na aktywność Lehmana przez pryzmat sieci kontaktów, którą tworzył i w której funkcjonował może znacząco poszerzyć naszą wiedzę.

Streszczenie

W artykule przedstawiona została najnowsza biografia niemieckiego Żyda nadwornego Berenda Lehmana autorstwa Berndta Strobacha. Punktem wyjścia monografii jest analiza dotychczasowej historiografii i różnych obrazów Lehmana. Szeroka kwerenda źródłowa pozwoliła Autorowi przedstawić działalność polityczną bohatera, interesy prowadzone w różnych częściach Rzeszy Niemieckiej, zaangażowanie w sprawy lokalnych gmin żydowskich, funkcjonowanie w ramach gminy w Halberstadt. Krytyczna analiza badań Strobacha umożliwiła sformułowanie postulatów dotyczących dalszych badań. Wstępne kwerendy archiwalne pokazały, że możliwa jest analiza działalności Lehmana w ujęciu sieciowym. W tym kontekście znaczące są związki ekonomiczne z Rzeczpospolitą. Niezbędne są dalsze badania, pokazujące sieci kontaktów Lehmana wśród Żydów i chrześcijan w Rzeczypospolitej.

³² Replika J. [O.] *Księcia Sapiehy Wojewody Połockiego, Hetmana Polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego na Odpowiedź Weytembera Żyda Berenta Leymana reprezentującego*, b.d.m.w., b.pag., BN W 31 943 (B XV1.5).

³³ *Odpowiedź Żyda Weytembera Dworów Cesarskiego i Bawarskiego Faktora na podane przeciw iemu przełożenie sprawy od J. O. Xsięcia Jmci Sapiehy wojewody połockiego, Hetman Polnego W.X.Lit*, b.d.m.w., b.pag., BN sygn 31939. Autor druku sugeruje także, że Berend Lehmann pomagał Sapiehom w ucieczce z kraju, asystował przy ich wyjeździe.

Local History or International Networks:
On the Margins of Berndt Strobach's Work
Der Hofjude Berend Lehmann (1661–1730)

The article presents the latest biography of the German court Jew Berend Lehmann penned by Berndt Strobach. The starting point of Strobach's monograph is the analysis of the historiography to date and the presentation of Lehmann's different images. An extensive source search made it possible for the author to present Lehmann's political activities, business activities carried out in various parts of the German Reich, his involvement in the affairs of local Jewish communities, and functioning within the Halberstadt community. A critical analysis of Strobach's research allowed for the formulation of postulates for further study. A preliminary archive search has revealed that it is possible to analyse Lehmann's activities from a network perspective. In this context, the economic ties with the Polish-Lithuanian Commonwealth are significant. Further research is needed to show the network of Lehmann's contacts among Jews and Christians in the Commonwealth.

Bibliografia

Edycje źródełowe

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. 2, Wilno 1867, s. XXXI–XXXII.

Opracowania

Aust Cornelia, *The Jewish Economic Elite. Making Modern Europe*, Indiana University Press, Bloomington 2018.

Carlebach Elisheva, *The Early Modern Jewish Community and Its Institutions*, w: *Cambridge History of Judaism*, t. 7: *The Early Modern World 1500–1815*, red. Jonathan Karp, Adam Sutcliffe, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 168–198.

Cieśla Maria, *Kupcy, arendarze, rzemieślnicy. Różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, IH PAN, Warszawa 2018.

Cieśla Maria, *Mojżeszowicz, Gordon, Ickowicz. The Jewish Economic Elites in the Grand Duchy of Lithuania (17th and 18th Century)*, „Acta Poloniae Historica” 107, 2013, s. 101–127.

Feldman Józef, *August II Mocny*, PSB, t. 1, Kraków–Wrocław 1935, s. 179–183.

Hofjuden. Ökonomie und Interkulturalität. Die jüdische Wirtschaftselite im 18. Jahrhundert, red. Rotraud Ries, J. Friedrich Battenberg, Christians Verlag, Hamburg 2002.

Katz Jacob, *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*, Schocken Books, New York 1993, s. 61–62.

- Klauzner Izrael, *Wilna BeTkufat HaGaon*, Hocaot Ruben Mas, Jerusalem 1942.
- Konopczyński Władysław, *Dzieje Polski nowożytnej*, Pax, Warszawa 1999.
- Kosińska Urszula, *Sondaż czy prowokacja? Sprawa Lehmana z 1721 r., czyli o rzekomych planach rozbiorowych Augusta II*, Neriton, Warszawa 2009.
- Krupa Jacek, *Behrendt Lehmann – żydowski klient czy patron w Rzeczypospolitej Augusta II*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Jerzy Urwanowicz, DiG, Warszawa 2006, s. 155–163.
- Krupa Jacek, *Żydzi w Rzeczypospolitej w czasach Augusta II (1697–1733)*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2009.
- Lehmann Manfred, *Der königliche Resident. Eine historische Erzählung*, Lehmanns jüdische Volksbücherei, Mainz 1902.
- Markovits Claude, *Trading Networks in Global History*, w: *Explorations in History and Globalization*, red. Cátia Antunes, Karwan Fatah-Black, Routledge, Milton Park–Abingdon 2016, s. 63–76.
- Raspe Lucia, *Individueller Rum und kollektiver Nutzen – Bernd Lehmann als Mäzen*, w: *Hofjuden. Ökonomie und Interkulturalität. Die jüdische Wirtschaftselite im 18. Jahrhundert*, red. Rotraud Ries, J. Friedrich Battenberg, Christians Verlag, Hamburg 2002, s. 191–208.
- Rosman Moshe, *Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej w XVIII w.*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2005.
- Stern Selma, *The Court Jew. A Contribution to the History of the Period of Absolutism in Europe*, Transaction Books, New Brunswick–Oxford 1985.
- Strobach Berndt, *Privilegiert in engen Grenzen. Neue Beiträge zu Leben, Wirken und Umfeld des Halberstädter Hofjuden Bernd Lehmann 1661–1730*, t. 1–2, epubli GmbH, Berlin 2011.
- Teller Adam, *Rescue the Surviving Souls. The Great Jewish Refugee Crisis of the 17th Century*, Princeton University Press, Princeton 2020, s. 206–215.
- Trivelatto Francesca, *The Familiarity of Strangers. The Sephardic Diaspora. Livorno and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, Yale University Press, New Haven 2009.
- Zemon Davis Natalie, *Religion and Capitalism once again? Jewish Merchants Culture in the 17th Century*, „Representations” 59, 1997, s. 55–84.

Biogram: Maria Cieśla — adiunktka w Zakładzie Studiów Nowożytnych w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, prowadzi badania dotyczące historii społecznej Żydów i kontaktów żydowsko-chrześcijańskich w dawnej Rzeczypospolitej; kontakt: mciesla@ihpan.edu.pl.

Author: Maria Cieśla — assistant professor at the Department of Early Modern History at the Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences; she conducts research on the social history of Jews and Jewish-Christian contacts in the Polish-Lithuanian Commonwealth; contact: mciesla@ihpan.edu.pl.